Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі
Қарағанды техникалық университеті

Тақырып: Әлеуметтік өзгеріс: жақында болған әлеуметтік пікірталастар.

Пан: Әлеуметтік-саясаттану білім модулі
Барлық мамандықтардың студенттеріне арналған

Дәріскер: аға оқытушы Абдрахманова А.А.

Қарағанды 2026

Дәріс жоспары

1. Әлеуметтік өзгерістер.
2. Әлеуметтік процесс
3. Эволюциялық, революциялық және басқа да әлеуметтік өзгерістер

Әлеуметтік өзгерістер.

Қоғам – барлық уақыттарда елеулі өзгерістерге ұшырап, белгілі бір бағытта дамып отырадын, ұдайы ішкі және сырқы күштердің әсерінен болатын әлеуметтік организм. **Әлеуметтік өзгерістер** дегеніміз қоғамның белгілі бір күйден екінші күйге ауысуы. Ол әлеуметтік **институттар, әлеуметтік ұйымдар, әлеуметтік қауымдар** сияқты қоғамның жекеленген салаларын қамтуы мүмкін. Өзгеріс типтері әртүрлі және олар қоғамның қандай қырлары өзгеріп жатқандығына қарай ажыратылады. Себебі әлеуметтік жүйенің өзі бірқалыпты емес, ол көптеген құрамдас бөліктердің жинақталған жалпы нәтижелерінен тұрады. Олардың **ішінде**:

1) ақырғы нысандар; 2) нысандардың өзара байланыстары; 3) біртұтас жүйе ретіндегі нысандар қызметі;

4) Шекаралар; 5) жүйе салалары; 6) қоршаған орта.

Бастапқыда алғашқы болып көрінген құрамдас бөліктер мен өлшемдер, әлеуметтік жүйе моделі түрлері өзгерістерге ұшырауда. Бұл өзгерістер төмендегідей болып келуі мүмкін:

- құрамдық
- құрылымдық
- қызметтік
- шекаралық
- әлеуметтік
- қоршаған орталық

Кейде өзгерістер оқшау сипатта болып, жүйенің басқа буындарына елеулі ықпал етпейді. Жүйе белгілі бір бөлігінде өтіп жатқан процестерге қарамастан, ауқымды өзгерістерге ұшырамай, тұтастығын сақтап қалады. Ал басқа жағдайларда өзгеріс жүйенің құрамдас бөліктерінің барлығын қамтып, оны түбірінен қайта құрады. Бұған ілеуметтік төңкеріс мысал бола алады. Радикалдық трансформацияның бұл типін жүйенің тұтас өзгеруі десе де болады. Социология ғылымында әлеуметтік өзгерістер **эволюциялық және революциялық, прогресшіл және регресшіл, имитациялық және инновациялық** түрлерге бөлінеді. **Эволюциялық әлеуметтік өзгерістер** – бұл біртіндеп жүзеге асатын бірқалыпты сандық өзгерістер. Әдетте мұндай өзгерістер өзінің даму процесінде **төрт кезеңнен** өтеді: мазасыздық кезеңі, көтерілу кезеңі, пішімдеу кезеңі және институттану кезеңі.

Әлеуметтік өзгерістердің бірнеше себебі бар. Бұл **себептер** мыналар: ғылыми жаңалықтар, технологиялық жаңалықтар, ой-пікірлер, наным-сенімдер, халықтың артуы, мәдени өзара байланыс, соғыс, табиғи апаттар, тарихи оқиғалар т.б.

Әлеуметтік өзгеріс процесінде қоғам бірнеше әлеуметтік мәселелерді басынан кешіреді. Жаңалықтар әр уақытта онай жолмен қалыптаспайды және оған бейімделмейді. Өзгерістерге қарсы әлеуметтік қарсы тұру пайда болып тұрады. Өзгерістерге қолдаушылар мен оған қарсы шығушылар арасында қақтығыстар болуыда ықтимал. Әр өзгерістің өзінше шығыны болады. Болымды нәтижелермен қатар болымсыз нәтижелерде орын алып тұрады. Мысалы, автомобильдің пайда болуы қоғамда жылдам өзгеріске жол ашқаны белгілі: тасымалдау, сауда, өнеркәсіп т.б. сияқты бірнеше салада болымды нәтижелерге қол жеткізді. Бірақ, сонымен қатар, жол апаттары, экологияның нашарлауы т.б. сияқты болымсыз нәтижелер осы әлеуметтік өзгерістің жемісі.

Әлеуметтік өзгерістер **жоспарлы және жоспарсыз** болып екіге бөлінуде. Бүгіндері қоғамымызда орын алып жатқан өзгерістерді жоспарлы өзгерістер деп айтуға болады. Жоспарлы әлеуметтік өзгерісте биліктің рөлі ерекше. Үкіметтің қабылдаған бірнеше бағдарламаларында әлеуметтік қорғау: білім беру, денсаулық сақтау, экономика, мәдениет, жұмыссыздық, ғылыми зерттеулер т.б. сияқты тақырыптарды көруге болады. Бұл бағдарламалар бұдан да керемет қоғамды қалыптастыру үшін дайындалуда.

Әлеуметтік өзгерістерді анықтау үшін әлеуметтануда бірнеше теориялар дамыған. Бұл теорияларға байланысты мысал ретінде, Марсктік **қақтығыс теориясы, құрылымдық-функционалистік** теорияларды айтуға болады.

Әлеуметтік өзгеріс "әлеуметтік даму" ұғымымен шатастыруға болмайды. Өйткені, қоғам өміріндегі өзгерістер мен әлеуметтік қозғалыстардың барлығы бірдей оның сапалық даму деңгейін бейнелей алмайды; кейде олар әлеуметтік даму процесін тежеп, оның құрылымдарын тоқырата түсуі мүмкін. Сондықтан да әлеуметтану ғылымында Әлеуметтік өзгеріс және "Әлеуметтік қозғалыс" ұғымдары "әлеуметтік даму" ұғымымен салыстырғанда кең мағынада қарастырылады. Ал **әлеуметтік даму** дегеніміз – жаңа қоғамдық карым-қатынастардың, институттардың, нормалар мен құндылықтардың пайда болуына жетелейтін күрделі құрылымдық процесс. Әлеуметтік дамуды бағалаудың әртүрлі: экономикалық, құқықтық, мәдени, рухани, т.б. өлшемдері калыптаскан. Оның мән-мазмұнын жете, толыққанды түсіну үшін нақты әлеуметтік ортаны зерттейтін ғылым салаларының, әсіресе, әлеуметтік философияның жетістіктері пайдаланылады. Жалпы қоғамды, оның құрылымдық элементтерін дамытатын немесе тоқыратын Әлеуметтік өзгерістердің негізгі себептері мен факторлары туралы әлеуметтанушылар әлі ортақ бір пікірге келген жоқ.

Әлеуметтанулық ғылымында **әлеуметтік жанжал** деген ұғымның өзіне қатысты әр алуан пікір калыптасқан. Кей ғалымдар оны әлеуметтік қарама-қарсылықтар немесе белсенді адамдар мен топтар арасындағы шынайы күрес ретінде, ал басқа әлеуметтанушылар оны қоғамдағы қарама-қарсылықтың пісіп жетілуі мен дамуының жоғары сатысы ретінде түсіндірді. Шын мәнінде, әлеуметгік қарама-қайшылық пен әлеуметтік жанжал бір-біріне астасып жататын ұқсас ұғымдар емес. Әлеуметтік қарамақарсылық бір-біріне қарсы тараптар күресі ашық та айқын сипат иеленіп, әлеуметтік шиеленіс әбден асқыну деңгейіне өткен кезде ғана әлеуметтік жанжалға ұласады.

Ал, Т.Парсонс сияқты функционалдық бағыттағы ғалымдар Әлеуметтік өзгерістерді "**қозғалмалы тепе-теңдік**" ретінде карастырып, оны қоғамның әлдебір бөлігіне, не бүгіндей әлеуметтік жүйеге телиді. Адамзат қоғамы тарихында Әлеуметтік өзгерістердің, негізінен, эволюциялық жөне революциялық екі пішімі кеңінен мәлім. Жалпы кез келген әлеуметгік жүйедегі оң қабылдаған өзгерістер ретсіз, бейберекет түрде емес, белгілі бір бағдарлылықпен, қарапайымнан күрделіге, төменнен жоғарыға қарай, яки прогрессивті, жүйелі түрде жүріп жатады.

Категориялар	
Макросоциологиялар	Микросоциологиялар
Қоғам,мәдениет,әлеуметтік институттар, әлеуметтік жүйесі және әлеуметтік құрылымы,жаһандық әлеуметтік процестер.	Әлеуметтік мінезқұлық, мотивация, адамдардың қарымқатынастары, ынталандыру, топтық іс-әрекеттер.

2. Әлеуметтік процесс

Қоғамда болып жатқан барлық әлеуметтік өзгерістер өзара байланысты, өзара келісілген және әлеуметтік процестер деп аталатын қоғам жағдайында бағытталған жылжуларға әкеледі.

Питирим Сорокинге сәйкес,"**әлеуметтік процесс** — бұл қозғалыстың, модификацияның, трансформацияның, кезектесудің немесе эволюцияның кез келген түрі, қысқа айтқанда-осы зерттелетін объектінің белгілі бір уақыт ішінде кез келген өзгеруі, оның кеңістіктегі орнын өзгерту немесе оның сандық немесе сапалық сипаттамаларын өзгерту".

Әлеуметтік процесс - әлеуметтік нысанның жағдайын өзгерту. Әлеуметтік процестер қоғамдық өмірдің барлық салаларында өрістетіліп, бар барлық әлеуметтік білімге әсер ететіндіктен, олар бірқатар көрсеткіштер бойынша ерекшеленеді.

Петр Штомпка әлеуметтік процестерді алты критерий бойынша жіктеуді ұсынады:

Әлеуметтік үдерістердің нысандары

Әлеуметтік үдерістердің нәтижелері

Халықтың әлеуметтік үдерістер туралы хабардар болуы

Әлеуметтік процестердің қозғаушы күштері

Әлеуметтік процестердің деңгейлері

Әлеуметтік процестердің уақытша аспектісі

Нысан бойынша **бағытталған және бағытталмаған** әлеуметтік процестер ажыратылады.

Бағытталғандар - қайтымсыз әлеуметтік процестер, онда әрбір келесі кезең бұрынғыдан ерекшеленеді және оның нәтижесін қамтиды, ал неғұрлым ерте кезең неғұрлым кешірек жағдай жасайды. Бағытталғандар бір бағытты, әртүрлі бағытты және сатылы болып бөлінеді.

Бағытталмаған - қандай да бір үлгіге сүйенбейтін, не болмаса белгілі бір қайталанатын немесе кем дегенде ұқсас үлгілерге бағынатын, әрі әрбір келесі кезең алдыңғы түрлерге ұқсас немесе сапалы түрде ұқсайтын таза кездейсоқ, хаотикалық сипатта болатын өзгерістер. Бағытталмаған әлеуметтік процестердің төрт түрі бар — реттелмеген, циклдық, спиральді, стагнация.

Нәтижесі бойынша әлеуметтік өзгерістердің екі түрі бар — **морфогенетикалық және трансмутациялық** .

Морфогенетикалық - бұл іргелі жаңалықтарға, яғни қоғамның жаңа жай-күйінің пайда болуына, әлеуметтік құрылымдар мен социумның өмір сүру жағдайларына әкелетін жасампаздық процестер.

Трансмутациялық өзгерістер **репродуктивті және трансформациялық** болып бөлінеді. **Репродуктивті** өзгерістер-бейімделген, теңдестіретін, қолдайтын, сандық өзгерістердің сипатына ие. **Трансформациялық** - қоғам жағдайының сапалық өзгеруіне әкелетін кейбір репродуктивті процестер.

Халықтың хабардарлығы бойынша. Американдық әлеуметтанушы Роберт Мертон халықтың түпкі нәтижелерін түсінуіне байланысты әлеуметтік процестердің үш түрін ажыратуды ұсынады — **айқын, жасырын және "бумеранг процесстер".**

Айқын - мәні мен оның салдарын халық түсінетін өзгерістер.

Жасырын - мағынасы ұғынбайтын өзгерістер.

"**Бумеранг процесстер**" - мағынасы халық түсінетін әлеуметтік процестер, алайда олардың салдары халықтың көпшілігі үшін айқын емес.

Қозғаушы күштер қайда орналасқандығына байланысты әлеуметтік нысанның жағдайын өзгертуге итермелейтін **эндогендік және экзогенді** ажыратады.

Эндогендік (ішкі себептермен қозғалатын) әлеуетті мүмкіндіктерді, қасиеттерін және өзгеретін социумның ішіндегі үрдістерді ашады.

Экзогенді (қозғалатын сыртқы себептер) реактивті болып табылады, шақыруға, ынталандыруға немесе сырттан қысымға жауап береді.

Әлеуметтік процестердің деңгейлері **төрт әлеуметтік өзгерістер деңгейіне** сәйкес келеді:

жаһандық деңгей

үлкен әлеуметтік топтардың деңгейі

институттар мен ұйымдар деңгейі

тұлғааралық қатынастар деңгейі

Әлеуметтік процестердің өрістетілу және өту уақытына байланысты **қысқа мерзімді, ұзақ мерзімді және тұрақты** процестерді ажыратады.

Қысқа мерзімді процестер — өту уақыты әлеуметтік объектінің өмір сүру уақытынан аз болатын әлеуметтік өзгерістер.

Ұзақ мерзімді процестер — объектінің өмір сүруінің бүкіл уақытында болатын әлеуметтік өзгерістер.

Тұрақты процестер - жаһандық әлеуметтік процестер, олардың ағылуы қандай да бір әлеуметтік объектінің өмір сүруімен байланысты емес.

3. Эволюциялық, революциялық және басқа да әлеуметтік өзгерістер

Эволюциялық тәсіл Ч. Дарвиннің зерттеулерінен бастау алады. Әлеуметтанудағы эволюционизмнің **негізгі мәселесі** әлеуметтік өзгерістердің анықтаушы факторын анықтау болды. О. Конт осындай шешуші буын ретінде білім прогресін көрді. Білімді оның теологиялық, мистикалық формасынан позитивті формаға дамыту адамның батырлық қаһармандар мен көсемдерге бағынуға негізделген әскери қоғамнан индустриялық қоғамға көшуіне себепші болады, бұл адам санасының арқасында жүзеге асырылады.

Спенсер қоғамның эволюциясы мен әлеуметтік өзгерістерінің мәнін оның күрделенуінде, оның дифференциациясының күшеюінде қарастырды, ол әлеуметтік ағзаның дамуының әрбір жаңа кезеңінде бірлігін қалпына келтіретін интеграциялық процестердің өсуімен сүйемелденеді. Әлеуметтік прогресс азаматтардың дербестігінің өсуіне, индивидтердің еркіндігінің өсуіне, қоғам тарапынан олардың мүдделеріне неғұрлым толық қызмет көрсетуге алып келетін қоғамның күрделенуімен қатар жүреді.

Э.Дюркгейм **әлеуметтік өзгерістер процесін** индивидтердің және олардың қоғамдық функцияларының дамымауы мен ұқсастығына негізделген механикалық ынтымақтастықтан еңбек бөлінісі мен әлеуметтік дифференциацияның негізінде пайда болатын органикалық ынтымақтастыққа көшу ретінде қарастырды, ол адамдардың біртұтас социумға кірігуіне алып келеді және қоғамның жоғары **моральдық принципі** болып табылады.

К.Маркс әлеуметтік өзгерістердің **анықтаушы факторы** ретінде қоғамның өндірістік күштерін санады, олардың өсуі өндіріс тәсілінің өзгеруіне әкеледі, бұл бүкіл қоғамның дамуының негізі бола отырып, қоғамдық-экономикалық құрылымның ауысуын да қамтамасыз етеді. Бір жағынан, К.Маркстің "**тарихтың материалистік түсінігіне**" сәйкес, өндіргіш күштер объективті және эволюциялық дамиды, адамның табиғатқа қатысты билігін арттырады. **Екінші жағынан**, оларды дамыту барысында мүдделері қолданыстағы өндірістік қатынастардың сипатын айқындайтын басым класстардың мүдделеріне қайшы келетін жаңа класстар қалыптасады. Осылайша, өндірістік күштер мен өндірістік қатынастар бірлігімен құрылған өндіріс тәсілінің ішінде жанжал туындайды. Қоғамның ілгерілеуі өндіріс тәсілін түбегейлі жаңарту негізінде ғана мүмкін болады, ал жаңа экономикалық және саяси құрылымдар бұрынғы, үстемдікке қарсы жаңа класстар жүзеге асыратын әлеуметтік революция нәтижесінде ғана пайда болуы мүмкін. Сондықтан, К. Маркс бойынша **әлеуметтік революциялар** - бұл қоғамның дамуын жаңарту мен жеделдетуді қамтамасыз ететін тарихтың локомотивтері. Маркс тәсілінде әлеуметтік өзгерістерді талдаудың **эволюциялық және революциялық тәсілдері** ұсынылған.

М.Вебер, әлеуметтік ғылымдар қоғамның даму заңдарын табиғи ғылымдарға ұқсас аша алады деген идеяның қарсыласы болды, дегенмен, әлеуметтік өзгерістерді сипаттайтын үрдістерді тұжырымдауға және жинақтауға болады деп ойлады. Олардың қозғалатын күші Вебер адам түрлі діни, саяси, адамгершілік құндылықтарға сүйене отырып, Батыста әрдайым орын алған сияқты қоғамдық дамуды жеңілдететін немесе осы дамуды қиындататын Шығыс елдеріне тән белгілі бір әлеуметтік құрылымдарды жасайды.

Эволюциялық тәсілдің өкілдері өздерінің сызбаларын бастапқы, аз дамыған жай-күйден неғұрлым дамыған, қазіргі заманғы бір жолдан өтетін (немесе өтуі тиіс) барлық қоғамдарға қатысты дұрыс деп санады. Сондықтан бұл классикалық социологиялық теориялар **модерн теориясы** ретінде қарастырылады, олар үшін әлеуметтік өзгерістер процесінде модерн стандарттарын ерте ме, кеш пе, барлық жаңғыртылатын елдер қабылдайды деген алғышарттар айқын.

Әлеуметтік өзгерістердің **эволюциялық тұжырымдамалары** қоғамның дамуын анықтайтын түрлі себептерді түсінуде оң рөл атқарды. Сонымен қатар, бұл тұжырымдамалар (марксизмнен басқа) дағдарыстарды, қозғалыстарды және қоғамдық құрылымдардың ыдырауын жеткілікті түрде түсіндіре алмады. Эволюционизм уақыттың қысылған тарихи бөлігінде (үкіметтердің ауысуы, қылмыстың өсуі, индивидтердің мінез-құлқындағы ауытқулар және т.б.) пайда болатын әлеуметтік процестер мен құбылыстарды түсіндіре алмады, себебі ол үлкен тарихи перспективада қоғамның қарауынан туындады.

XX ғасырда **классикалық эволюционизмнің шектеулілігі** әлеуметтік өзгерістерге жаңа тәсілдерді іздеу арқылы өтті, олардың арасында циклдық даму теориясы О.Шпенглер, А. Тойнби) және Т. Парсонс әлеуметтік өзгеру теориясы ерекшеленді. Шын мәнінде, олар әлеуметтік өзгерістерге эволюциялық көзқарас идеяларын дамытып, байытады, оларды сабақтас және басқа ғылымдардан келетін жаңа аналитикалық схемалармен толықтырады.

Циклдік даму теорияларында қоғамның эволюциясы қоғамның неғұрлым жетілдірілген жағдайына тік сызықты қозғалыс ретінде емес, ол аяқталғаннан кейін қайта қайталанатын көтерудің, өркендеудің және құлдыраудың өзіндік **тұйық циклі ретінде** қарастырылды. Қоғам дамуының циклдік концепциялары қандай да бір факторлардың әсерінен тепе-теңдіктен алынған қоғам бір нүктеден екіншісіне қарай тербелмелі қозғалыстар жасап, ортасында тұрып, сол арқылы өзінің тұрақтылығын қалпына келтіре отырып, маятникпен ұқсастығы бойынша әлеуметтік өзгерістерді қарастырады.

Әлеуметтік өзгерістердің **екінші түрі** - жүйе ішіндегі және ішкі қысымның әсерінен тепе-теңдікті қалпына келтіре алмайтын құрылымның өзгеруі. Әлеуметтік жүйенің тұтастығын сақтау үшін әлеуметтік кіші жүйелер мен олардың құрылымдық элементтері (әлеуметтік рөлдер, институттар, ұйымдар) модификацияланады.

Парсонс қоғамның әлеуметтік дамуын эволюцияның **төрт тетігіне** әкеледі.

Біріншісі - қоғам құрылымының күрделенуіне байланысты саралау.

Екіншісі - бейімделу (бейімді жоғарылау), ол қоршаған ортамен салыстырудың жаңа тәсілі деп түсініледі (мысалы, жаңа техника немесе коммуникацияның жаңа тәсілдері).

Үшінші механизм қоғамға мүшелік көлемін ұлғайтуды болжайды (инклюзия). Қоғамдағы мүшеліктің бұрынғы критерийлері (классы, жынысы, этникалық қатыстылығы) эволюциялық қоғамда өз мәнін жоғалтады.

Төртінші - құндылықтарды жалпылау. Өзгермелі қоғамда құндылықтар мен нормалар әр түрлі топтар үшін аз дәрежеде қолайлы болып қала береді. Қоғамда адам құқықтары мен идеалдар (мысалы, БҰҰ-ның Адам құқықтары туралы декларациясы, халықаралық күштер және т.б.) әлеуметтік жүйесінің түріне тәуелсіз әмбебап ұғымдар кеңінен тарала бастады.

20 ғасырдың екінші жартысынан бастап әлеуметтік өзгерістер ұғымы **постклассикалық, постмодернистік, ұйымдастыру-қызметі** және т. б. деп аталатын жаңа парадигма шеңберінде жиі қаралады. Жаңа түсініктің мәні әлеуметтік өзгерістер табиғи-тарихи емес, бірақ "әлеуметтік агент" немесе "актор" белсенді қайта құрушы рөл атқаратын әлеуметтік-тарихи процесс ретінде қарастырылады. Бұл тәсіл А. Турен, Э. Гидденс, П. Штомпки, М. Арчер, В. А. Ядов және т. б. еңбектерінде ұсынылған.

Жаңа парадигма әлеуметтік ғылым туралы классикалық көзқарасқа сүйенеді. Екі маңызды құрамдас бөлік ғылымға деген көзқарасты түбегейлі өзгертеді. 20 ғасырдың екінші жартысынан бастап әдісті, теорияны, сонымен қатар зерттеушінің өзінің белсенді позициясын, оның адамгершілік ұстанымын, оның ақыл-ойын немесе соқыр нанымдарын ғылыми білудің қорытындысына әсер ету жиі танылады. Нәтижесінде, классикалық түрдегі ғылыми білім, әрине, объективті күмән тудырады.

Әлеуметтік өзгерістерге қатысты "тұрақты емес әлеуметтанудың" бұл айқын **позициясын Э. Гидденс** білдіреді. Ол зерттеушінің өзі де жеткілікті икемді болуы тиіс, қолданылатын теориялық тәсілдерге қатысты ойламауы тиіс және ол зерттейтін шындықта өзінің мүдделеріне сәйкес әлеуметтік өзгерістерді жүзеге асыратын әлеуметтік субъектінің (индивидтердің, қоғамдық топтардың, қозғалыстардың) рөлі шешуші ретінде танылады. **Әлеуметтік субъект** өзінің белсенділігімен қоғамдық құрылымдарды қоғамдық топтардың мүдделеріне бейімдейді, басқа әлеуметтік субъектілермен ымыраға келеді немесе олармен қарсы күреседі. Ол біздің алдымызда экономикалық және әлеуметтік-мәдени жеке дара факторларға қатаң тәуелді емес, ол олармен белсенді түрде өзара іс-қимыл жасайды.

Э. Гидденс, пост-классикалық парадигманың басқа өкілдері сияқты эволюционистерге сыни түрде қарайды, қоғамның бейімделу деңгейін арттыратын әлеуметтік дамудың аналогиясы орынды емес. Ол Спенсерден Парсонсқа дейін бекітілгендей, қоғамның күрделілік деңгейі, әлеуметтік жүйелердің дифференциялануы сияқты прогреске деген күмәнданады. Әлеуметтік өзгерістерді ол ортаның, экономиканың, мәдениеттің, саяси институттардың өзгерістеріне әсер ететін **көп факторлы процесс** ретінде қарастырады. Әлеуметтік-тарихи процестің әртүрлі эпизодтарында бұл факторлар әртүрлі мәнге ие болады, бұл әлеуметтік өзгерістерді әлеуметтік талдаудың негізгі объектісін құрауы тиіс.

Жаңа тәсілдің өкілдері өздерінің зерттеулерін пост-классикалық, пост-модернистік парадигма ретінде жіктейді, өйткені олар модерн сынына және "қызметтік тәсіл" модернизациясына қосқан, шын мәнінде олар модернистік тұжырымдамаларды қолдануды жалғастыруда. Бұл дәстүрлі (патриархалдық, дамымаған) қоғамдардан қазіргі заманғы (либералдық, дамыған) қоғамдарға қоғамдық дамудың жалғыз траекториясының болуы туралы модерннің бастапқы алғышарты сақталатынын білдіреді.

Әлеуметтік өзгерістердің **классикалық (модернистік) және пост-классикалық (пост-модернистік)** тұжырымдамаларына балама ретінде бір жағынан социологияда өркениеттік көзқарас идеяларын дамытатын көптеген модерн тұжырымдамасы (multiple modernity) (Ш.Айзенштадт) және институционалдық матрицалар тұжырымдамасы (С.Г. Кирдина) әрекет етеді.

Революцияларды зерттеуде **екі тәсіл** бар. Олардың бірін "**модернистік**" деп атауға болады, ол ең алдымен Батыс ғылымына тән. Сыртқы парадоксалдылыққа қарамастан, басқа тәсіл революциялық әлеуметтік өзгерістерді талдауға "эволюциялық тәсіл" деп атауға болады. Оны кейбір ресейлік зерттеушілер, Оңтүстік-Шығыс Азия (Aung-Thvin, Tichelman), Израиль (Eisenstadt) елдерінің ғалымдары, сондай-ақ Батыс елдерінің сирек өкілдері (Sarkisyans) ұстанады.

Модернистік көзқарас шеңберінде әзірленген революциялық әлеуметтік өзгерістердің қазіргі заманғы тұжырымдамаларының көпшілігі 1789 ж. Ұлы француз революциясының оқиғаларын К. Маркспен бағалау мен түсіндіруге негізделген.

Революциялардың марксистік теориясы қоғамның экономикалық және саяси ұйымындағы түбегейлі өзгерістерге, әлеуметтік өмірдің негізгі нысандарының өзгеруіне назар аударады. Маркс революциясынан бастап осы қоғамның сипатын өзгертуге әкелетін негізгі аспектілерде қоғамның түбегейлі өзгеруі деп түсініледі. Бүгінде зерттеушілердің басым көпшілігі революциялар әлеуметтік тәртіптің негізін қозғайтын іргелі, жан-жақты, көп өлшемді өзгерістерге алып келеді.

Революцияларды зерттеуде "модернистік" бағытқа жатқызуға болатын тұжырымдамалардың толық талдауын **Петер Штомпка** береді. Ол революциялардың қазіргі Батыс теорияларында **төрт негізгі мектепті** бөледі: бихевиористік немесе мінез-құлық, 1925 ж. П. Сорокин ұсынған теория (революциялардың себептері көптеген халықтың негізгі бейнеқосылықтарын басуда және биліктің әлсіздігі массалардың өзгермелі мінез-құлқына әсер етеді); Джеймс Дэвис пен Тед Гурр концепциялары ұсынған психологиялық (революция себептері олар жаппай өз кедейлігін және әлеуметтік әділетсіздігін ауыр сезінеді және нәтижесінде бүлікке ұшырайды); құрылымдық, макроқұрылымдық деңгейде революцияларды талдау кезінде және теріс психологиялық факторларды шоғырландырады. Маркс ойдағыдай, бұл теориялар революция шарты негізінен таптық және топтық қатынастар контекстінде қаралатын экономика мен саясат дағдарысын болжайды. Осы бағыттың қазіргі өкілі - Тэда Скокпол.

Ақырында, **төртінші топ** қоғамның саяси саласын ғана қарастыратын революциялардың саяси теорияларын қамтиды, ал революция билік тепе-теңдігін бұзу және бәсекелес топтардың мемлекетті басқару үшін күрес нәтижесі деп санайды.

Сонымен қатар, жаңа аспектіде оларды талдауға эволюциялық тәсілді түсіндіруге тырысатын революцияларды түсінуде өзге де екпіндерді қоятын тұжырымдамалар бар. Оларда негізгі назар елде тарихи қалыптасқан институттардың сабақтастығы мен қалпына келтірілуін қарауға бөлінеді, бұл олардың пікірінше, революциялардың мазмұнын құрайды. Осылайша, Азия елдерінде жүзеге асырылған ең танымал революциялардың бірі - 1868 ж. Жапон революциясы, - «Мэйдзи қалпына келтіру» деп аталады, және мамандардың айтуынша, оның негізгі мазмұны мен дүниетанымы - "өткенге аударылған утопия".

"**Әлеуметтік эволюция сәті**" ретінде қарастырылатын революциялық әлеуметтік өзгерістерді мұндай түсіну табиғи және әлеуметтік ғылымдардағы революция терминінің бастапқы мәнін қалпына келтіреді. Шынында да, revolvo сөзі латын тілінен аударғанда "қайтару", "айналдыру, айналдыру" дегенді білдіреді. Оның туындысы **"революция" термині** XIV ғасырда жаратылыстану ғылымдарда пайда болды және "айналмалы қозғалыс, шеңбер бойынша жүру" дегенді білдіреді. XVII ғ. **"революция" термині** саяси философиямен алынған және пайда болған мемлекеттердегі билеушілердің немесе бүкіл саяси элитаның циклдік ауысуын көрсете бастады. Сол кезеңде революция ұғымы "цикл кезеңдері арқылы өту процесіне қатысты, олар ең ақырында бірдей немесе ұқсас жағдайға әкеледі". Бірақ К.Маркстің зерттеулеріне байланысты революциялардың мұндай түсінігі ұмытылып, модернистік парадигма аясында олар кері мағынада түсінді.

Әлеуметтік өзгерістердің эволюциялық сипаты туралы тезисті қорғау және қоғамдық құрылымдарды сапалы қайта құру процесі ретінде революцияларды жоққа шығару қазіргі заманғы **неоинституциялық теорияға** тән. Армен Алчиянның 1950 жылы айтылған эволюциялық гипотезасы белгілі, онда ол қоғам қозғалысының траекториясының алдыңғы дамудан тәуелділігін көрсеткен және сол арқылы қоғамның институционалдық тұрақтылығын негіздеген. Бұл гипотеза path dependence дәстүрі деп аталатын неоинституализмдегі тұтас бағытты тудырды. Осы ұстанымды ұстанатын ғалымдар институционалдық процесс инкрементті болып табылады деп мәлімдейді. Бұл институционалдық өзгерістер дискретті емес екенін білдіреді.

Д.Норт сондай-ақ қоғамның өзіне тән институционалдық құрылым есебінен әлеуметтік өзгерістердің негізгі траекториясын сақтау қабілетін көрсетеді. Оларға "**бұғаттау әсері**" деген арнайы термин ұсынылды, ол әлеуметтік өзгерістердің сипатына әсер ету әрекеті кезінде институттардың бұғаттаушы рөлін көрсетеді. Бұл әсердің әрекеті нақты қысқа мерзімді даму үрдістерінің болжамсыздығына қарамастан, ұзақ мерзімді перспективада әлеуметтік өзгерістердің жалпы бағыты неғұрлым болжамды болып табылады және оларды кері қайтару мүмкін емес.

Бұл тәсілдің шеңберінде революциялар қоғам өзін саналы түрде, тарихи эволюцияның өзіне тән бағытына қарай реформалаған жағдайда орын алады деп болжанады. Егер қоғамның негізгі салалары арасындағы институционалдық сәйкестік бұзылған жағдайда немесе олардың бірінің ішінде реформалар немесе революция жүзеге асырылмаса, онда бұл қоғамдық ағзаның өліміне, оның ыдырауына, не сыртқы жағдайлардың алдында **капитуляцияға** әкеп соқтыруы мүмкін. Әрине, қоғамдық прогресс тұрғысынан, революциялармен салыстырғанда, мемлекетте оған тән даму заңдылықтарына сәйкес ақылға қонымды экономикалық, әлеуметтік және саяси реформаларды жүзеге асыру неғұрлым қолайлы болып табылады. Мұндай жол әлеуметтік өзгерістердің сипаты туралы түсініктерді одан әрі дамытуды талап етеді, сондықтан әлеуметтану ғылымы қажетті негіздемелер мен ұсыныстар бере алады. Егер қабылданатын реформалар қоғам табиғатына қайшы келсе, егер "**кері байланыстар**" нәтижесінде оларды түзету жүргізілмесе, онда революция ықтималдығы артады. Ол адам ағзасындағы аурудың өршуіне ұқсас және ауру сияқты ағзаны жинақталған зиянды әсерлерден босатады және оның өміршеңдігін қалпына келтіреді. Бұл мағынада революцияны оң қарастыру керек. Ол әлеуметтік реформалармен салыстырғанда неғұрлым ауыр құрал болса да, бірақ ең ақырында революция қоғамның ыдырау процесін және оның жойылуын болдырмауға мүмкіндік береді.

Тақырып бойынша бақылау сұрақтары:

1. Құрамдас бөліктер , әлеуметтік жүйелер және т.б. қандай өзгерістерге ұшырауы мүмкін?

2. Әлеуметтік өзгерістердің қандай түрлері бар және оларға жеке анықтама беріңіз.

3. Әлеуметтік процесстер деген не? Олардың түрлерін классификациялаңыз.

4. К. Маркс бойынша әлеуметтік революциялар деген не?

5. Әлеуметтік өзгерістердің қандай эволюциялық тұжырымдамалары бар?

6. Революцияларды зерттеуде екі тәсілді атаңыз.

7. «Революция» терминін түсіндіріңіз.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Биекенов К.У., Биекенова С.К., Кенжакимова Г.А. Социология: учебное пособие. Алматы, 2016
2. Бринкерхоф Д., Уейте Р., Ортега С. Әлеуметтану негіздері. Алматы, Ұлттық аударма бюросы, 464 б., 2018
3. Ритцер Д., Степницки Д. Әлеуметтану теориясы. Алматы, Ұлттық аударма бюросы, 856 б., 2018
4. Аитов Н.А., Биекенов К.У. Социология. Алматы, 2002.
5. Биекенов К.У., Биекенова С.К., Кенжакимова Г.А. Социология: учебное пособие. Алматы, 2016.
6. Лавриненко В.Н. Социология. Конспект лекций: уч. пособие для студентов. М., 2013.
7. Гараджа В.И. Социология религии: Учебное пособие. М., 2014.
8. Гидденс Э. Социология. При участии К.Бердсолл. Пер.с англ. М.2005

НАЗАРЛАРЫҢЫЗҒА РАХМЕТ!